

SİVİL TOPLUM VE TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NDEKİ YERİ

Fatih Akçeşme¹

ÖZET

Halkın, halk tarafından, halk için yönetilmesi olan demokrasinin en önemli aktörlerinden biri sivil toplum ve unsurlarıdır. Tarihsel gelişimine bakıldığında Batı medeniyeti içinde ve ona özgü olarak gelişen sivil toplum kavramı antik çağa kadar dayanır. Bugün Türkiye'nin sahip olduğu demokrasiyi anlamının bir yolu da sahip olduğu sivil toplum ve unsurlarını anlamaktan geçer. Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarına sivil topluma bakmadan bugün hakkında yorum yapmak yanlış olur. Dolayısıyla makalede sivil toplum kavramının gelişimini ele alıp, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'nde gelişimi ve durumu hakkında bir değerlendirme yaptıktan sonra Türkiye'de sivil toplumun bugünü değerlendirilecektir.

Anahtar kelimeler: Sivil Toplum, Osmanlı İmparatorluğu, Türkiye Cumhuriyeti.

¹ Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi, Y.Lisans Öğrencisi, fatihakcesme@yahoo.com

CIVIL SOCIETY AND ITS PLACE IN THE REPUBLIC OF TURKEY

Fatih Akçeşme

ABSTRACT

One of the most prominent future of the democracies is civil society and its affiliates. Under the historical perspective western society has roots goes to ancient era. The way of the understanding of Turkish democracy is based on the principle of civil society. Without looking at the Ottoman Empire and first years of the Republic of Turkey, it would be mistake to give commends about todays civil society. Therefore in this article civil society notion wil be defined after the evaluation of development of Turkish civil society and its own society.

Keywords: Civil Society, Ottoman Empire, the Republic of Turkey.

GİRİŞ

Toplumunu meydana getiren bireylerin, toplumun yönetiminde söz sahibi olmalarını içeren demokrasi, günümüzde sivil toplum örgütleri ile işlevsel hale gelmektedir. Tarih sürecinde demokrasi, Avrupa’da toplumsal, ekonomik ve kültürel dönüşüm temelinde gelişmiştir. Feodalite sonrası Avrupa’sında, şehirlerde gelişen burjuvazi, sosyal ve ekonomik yapının değişiminde önemli rol oynamıştır. Modernleşme sürecinde birey, sivil toplum örgütlerinde aldığı rol ve sorumluluk ile demokrasinin gelişmesinde de etkili olmuştur.

Karar alma sürecinde, bireylerin aktif rol oynaması esasına dayanan katılımcı demokrasi modeli, devlet ve toplum arasında aracı görevi üstlenen sivil toplum ve unsurlarının önemini artırmış ve bu unsurlara yönetim alanında birçok görev yüklemiştir. Açık toplumlarda, sivil toplum örgütleriyle birlikte demokrasi, problemsiz bir şekilde yürürken, kapalı ve henüz tam anlamıyla modernleşmemiş doğu ve benzeri toplumlarda, sivil toplum örgütleri ve demokrasi gerektiği gibi gelişmemiştir.

Bu makalenin amacı Türkiye’de sivil toplumun demokrasi ve devlet karşısındaki yerini ortaya koymaktır. Bunun için öncelikle sivil toplum kavramının Dünya’da ve Türkiye’de gelişimi incelenecektir. Daha sonra TÜSEV’in sivil toplum kuruluşlarıyla yaptığı ortak çalışmalar ışığında, Türkiye’de ki sivil toplumun gelişimiyle karşılaştırarak demokrasi ve devlet karşısındaki yeri ortaya koyulacaktır.

1. TARİHSEL SÜREÇ İÇİNDE SİVİL TOPLUM

Özellikle Doğu Bloğu’nun çöküşüyle, sivil toplum demokrasinin olmazsa olmaz koşulu olarak görülmeye başlanmıştır. 1980 sonrası gelişmeler neticesinde demokrasinin pekişmesi için demokratik bir sivil toplumun oluşturulması gerektiği fikri genel kabul gören bir başlık olmuştur. Sosyal bilimler sözlüğündeki anlamıyla sivil toplum;

“devlet denetimi ve baskısının ulaşamadığı veya belirleyici olmadığı toplumsal etkinliklerdir.”

“bireylerin devletten ya da kamu gücünden izin almadan, kovuşturmayla uğrama korkusu taşımadan rahatlıkla ilişki geliştirebildikleri, sosyo-kültürel etkinliklerde bulunabildikleri toplumdur.”

“devletin doğrudan denetimi altında tuttuğu alanların dışında kalan ve ekonomik ilişkilerin baskısından da görece bağımsız olarak, gönüllü veya rızaya dayalı ilişkilerle oluşturulan kurum veya etkinliklerdir” (Demir ve Acar, 1997: 23).

Sivil toplum kavramı, günümüzde bu üç tanımla karşımıza çıkmasına rağmen, kökeni Antik Yunan'a kadar dayandırılır. Her ne kadar sivil toplum kavramı yakın zamanların ürünü olarak bilinse de antik çağda yönetici sınıfın, ya da otoritenin ve halkın oluşturduğu bütün, "sivil" olarak adlandırılmıştır. "Sivil", Latince kökenli bir kelime olup karşılığı "civitate" (devlet, şehir, site)'dir (Hocaoğlu, 1997: 106). Latince "civilis" in bir türevidir olan "sivil" kelimesinin ilk akla gelen anlamı yurttaş, hayatına ve haklarına ilişkindir (Akal, 1998: 44).

Batılı siyasal geleneğin ve toplum kültürünün içerisinde gelişen sivil toplum kavramının düşünsel temellerinin ilk izlerini Antik Çağda Eski Yunanlı düşünürlerin eserlerinde bulmak mümkündür. Bu düşünürlerden Aristo devlet ve sivil toplumu bir tutarak, sivil toplumu "politike koinonia" olarak adlandırmıştır. Onun sivil toplumu, yasalarla belirlenmiş kurallar sistemi içinde özgür ve eşit yurttaşların toplumu olan siyasal toplum yani polistir. Aristo'nun "politike koinonia" sı daha sonra Latinceye geçerek "societas civilis" adını almıştır. Sivil olanla siyasal olanın henüz ayrımının yapılmadığı bu dönemde, Aristo da sivil toplumu siyasal toplum olarak düşünmüştür (Duman, 2003: 348).

14. yüzyıla gelindiğinde Padovalı Marsilius sivil toplumla ilgili düşüncelerini ortaya koyarken, sivil toplumun amacını "iyi yaşamayı" sağlamak olarak ifade eder. Marsilius, siyasal toplumun aynı zamanda sivil toplum şeklinde var olduğunu, siyasetin özerkliğinin sivil toplumun özerkliğinden türediğini belirtir. Padovalı'nın sivil toplum ile siyasal toplumu birliktelik içinde göstermedeki amacı sivil toplumdan yola çıkarak siyasal toplumu yani devleti tanrısal bağlarından koparmaktır. Çünkü O'na göre, insanları toplum halinde yaşamaya iten şey gereksinimleridir. O halde sivil toplum aşkın bir güçten kaynaklanmayıp, gereksinimler için ortaya çıkmıştır. Yani sivil toplum kendisi için vardır (Okutan, 2006: 74).

Sivil toplum kavramı Orta Çağ boyunca da feodal düzenin, krallıkların ve imparatorlukların tümünde Eski Yunan felsefe geleneği içindeki kullanımına benzer şekilde kullanılmıştır. Antik çağdan 18. yüzyıla kadar geçen süre zarfında üzerinde çok da durulan bir kavram olmayan sivil toplum kavramı devletle aynı anlamda yani siyasi toplum olarak düşünülmüştür. Orta Çağın sonlarında ise kavram modern ticari merkezlerin ve kentlerin gelişmesi neticesinde şehirli tüccarların yani burjuvazinin feodal düzen içerisinde ekonomik özerkliklerini kazanmalarıyla kabuk değiştirmeye başlamıştır.

Sivil toplum kavramı eski Yunandan günümüze gelinceye kadar birbirinden farklı evrelerden geçmiştir. Keane sivil toplumun gelişmesinde ve mo-

dern anlamına kavuşmasında dört değişik evre ve katkıdan söz etmiştir. Ona göre ilki evrede klasik sivil toplum ve devlet ayrılığı ortaya çıkar. Klasik sivil toplum ve devlet birlikteliği kırılır. Merkezi, egemen, anayasal devleti haklılaştırma ve bunun karşısında bu devletin otoritesine karşı sivil toplumun içindeki bağımsız “toplumlar”ın gelişmesinin önemini vurgular. İkinci evrede; Bağımsız “toplumlar”ın kendilerini devlete karşı savunmalarının meşru olduğu iddiasıdır. Bu evrede başat tema devlete karşı sivil toplumdur. Üçüncü evre; sivil toplum devlet ayrımındaki devlet karşıtlığı zayıflar. Sivil toplumun özgürlüğü kendini felç eden, çatışma üreten bir şey olarak görülmüş ve dolayısıyla sivil toplumun daha katı bir devlet düzenlemesine ve denetimine gerek duyduğu düşünülür. Vurgu, sivil topluma karşı devlettir. Dördüncü evre; düzenleyici devlet iktidarının sivil toplumu yavaş yavaş boğacağından korkulur. Buna uygun olarak da çoğulcu, kendi kendini örgütleyen, devletten bağımsız bir sivil toplumu korumanın önemi vurgulanır. Ana tema sivil toplumu devlet egemenliğine karşı korumaktır (Keane, 1993: 50-53).

Kavramın üç değişik kullanımına değinen Mardin ise, Sivil toplum kavramının anlamsal değişiminin tarihi dönüşümler içerisinde yaşandığını ileri sürer. Mardin’e göre sivil toplum kavramının “Bir medenilik anlayışı olarak sivil toplum”, “Batı Avrupa’nın toplumsal tarihindeki çok önemli bir sosyal tarih aşaması olarak sivil toplum” ve “Tarih felsefesi alanında bir tartışma konusu olarak sivil toplum” olmak üzere üç farklı anlamı bulunmaktadır (Erdoğan Tosun, 2001: 54-57).

18. ve 19. yüzyıl boyunca yoğun bir şekilde kullanılan ve tartışılan sivil toplum kavramı, 20. yüzyılın başlarından itibaren gündemdeki yerini kaybetmiştir. Sivil toplum kavramının gündemden düşmesinde Avrupa’da yaşanan iki gelişmenin etkili olduğunu söylemek mümkündür; Bunlardan ilki, 20. yüzyılın başlarından itibaren Batı Avrupa’da sivil toplumdaki çok temsili demokrasi kavramı tartışılmaya başlanmıştır. Bu çerçevede de genellikle siyasi katılımın şekli, temsili demokrasinin kurumları, hukuksal düzenlemeler gündemi işgal etmiştir. İkinci olarak ise, Bolşevik devrimiyle yükselen Sovyet sistemi Doğu Avrupa’da katı merkezîyetçi, otoriter devletlerin kurulmasını sağlamış ve sivil toplum kavramını geri plana itmiştir. Kurulan bu devletler Sovyet Blok’u içinde yer almışlar ve sivil toplum kavramına soğuk bakan Sovyet sisteminin etkisiyle de bu ülkelerde kavram yeraltına itilmiştir. Bu iki önemli gelişme neticesinde sivil toplum kavramı 1960’lara kadar pek gün yüzüne çıkmayan bir konu olarak kalmıştır (Çaha, 2003: 72-73).

İkinci dünya savaşından sonra sivil toplum kavramının yeniden gündemdeki yerini almaya başlar. Bu yeniden gündeme gelmesindeki önemli sebeplerinden birisi gelişmiş kapitalist ülkelerde özel alan ile kamusal alan arasındaki ayrımın ortadan kalkmasıdır. 1950'lerden sonra ise batılı gelişmiş kapitalist ülkelerde özel alan ile kamusal alanın birbirine girdiği görülmüştür. Özellikle Refah Devleti anlayışının Batı Avrupa'da hakim olmasıyla devlet bütün kurumları ile özel alanın içine girmiştir. Bunun yanı sıra 1960'lardan sonra yaşanan kimlik patlaması da sivil toplumun tekrar gündemdeki yerini almasında etkili olmuştur. Daha önceleri bireysel hak tanımlamaları sınırları içinde kalan bireysel haklar kolektif bir şüura doğru evrilmiş ve grup eksenli düşüncelerin yayılmasıyla demokratik süreçler bireyler tarafından değil, kolektif şüurdaki gruplar tarafından zorlanmaya başlanmıştır. 1960 öğrenci hareketleri gibi grup eksenli oluşumlar kamusal yaşamı heterojen bir yapıya dönüştürerek sivil topluma dinamizm kazandırmıştır (Çaha, 2003: 74-77).

Sivil toplumun yeniden gündeme gelmesinde etkili olan bir diğer önemli etken de uluslararası arenada yaşanan gelişmelerdir. Gerek resmi kuruluşlar gerekse de gayri resmi uluslararası kuruluşlar bu dönemde yaptıkları çalışmalar ve etkinlikler ile devletleri uluslararası arenada geçerli tek otorite olmaktan çıkmış, devletlerin bazı yetkilerini temsil eder duruma gelmişlerdir. Gerek Birleşmiş Milletler gibi dünya genelindeki örgütler, gerekse Avrupa Ekonomik Topluluğu gibi bölgesel oluşumlar kadın haklarından çevreye kadar bir dizi demokratik ve çevresel sorunları hakkında yaptığı çalışmalarla üye devletlerin politikaları arasına toplumla ilgili bu tarz konuları sokarak bir yandan ulus-devletler üstü bir kast oluşturmuşlar; bir yandan da bu sorunlar etrafında toplanmış bulunan yerel sivil toplum hareketlerinin canlanmasını sağlamışlardır. Sivil toplum kavramının yeniden gündeme gelmesinde etkili olan bir diğer faktör de Doğu Blok'undaki sosyalist rejimlerin yıkılması olmuştur. Sivil toplum düşüncesini yeraltına iten bu ülkelerde sivil toplum gizliden gizliye faaliyetlerini devam ettirmiş, hem bu ülkelerdeki otoriter rejimlerin yıkılmasında hem de demokrasiye geçişte önemli bir rol oynamıştır (Çaha, 2003: 76-77).

Günümüz sivil toplum düşüncesinin oluşmasında ve gelişmesinde her ne kadar Batılı toplumların tarihsel gelişiminin ve onların liberal değerlerinin başat rol oynadığı kabul edilse de, kavramın bu günkü kullanıldığı anlama kavuşmasında özellikle Doğu Bloğu ülkelerinde yaşanan demokrasi mücadelesi ve burada yaşananlara benzer şekilde dünyanın diğer bölgelerinde baskıcı rejimlere karşı girilen özgürlük mücadelelerinin de etkili olduğunu söylemek kesinlikle yanlış olmaz.

Örneğin Norman Barry, günümüz sivil toplum kavramının kökenlerinin Avrupa liberal düşüncesi içinde yattığını kabul etmekle birlikte, kavramın asıl gelişmesini komünizm sonrası dönem içerisinde gösterdiğini düşünmektedir. Ona göre, kavramda asıl gelişmeye neden olan unsur komünizmden kurtulmak için Amerikan ve İngiliz tipi saf kapitalist düzeni gönüllü olarak benimsemeseler de Doğu Avrupa ülkelerinin otoriteryenizme karşı başlattıkları savaştır (Barry, 1998: 84).

Bu gelişmelerden sonucunda sivil toplumda yaşanan değişimler şöyledir; İlki, kapitalist ekonominin canlanması neticesinde ekonomi ağırlıklı sivil toplum alanı genişlemiştir. İkinci gelişme olan Keynesçi refah devletinin tartışılması olgusu ise devlet garantisi altında daha geniş bir sivil toplumun oluşumunu hazırlamıştır. Son olarak yeni toplumsal hareketlerin gelişimi ise bir yandan devlet ile sivil toplum arasında bölünmeyi derinleştirirken, diğer yandan sivil toplum içindeki iktidar ilişkilerini çoğullaştırarak yeni dayanışma biçimleri inşa etmiştir (Erdoğan Tosun, 2001: 53-54).

2. TÜRKİYE'DE SİVİL TOPLUMUN GELİŞİMİ

Türkiye'de sivil toplumun mevcut yapısı hakkında saptama yapabilmek için, topluma şekil veren kültürel, siyasi, ekonomik ve diğer değerleri inceleyip belli bir kanaat oluşturmak gerekir. Türk toplumunun siyasal, kültürel, ekonomik ve toplumsal alt yapısını oluşturan Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk dönemlerini de tarihsel açıdan incelemek, sivil toplumumuz hakkında kanaat oluştururken çok faydalı olacaktır.

2.1. Osmanlı'da Sivil Toplum

Osmanlı devlet geleneğinin sahip olduğu bürokratik-merkezi siyasal kültür, sivil toplumun gelişmesine olanak sağlayacak şekilde, devlet dışında ve büyük ölçüde ondan özerk kurumların oluşmasına izin vermemiştir. Bu siyasi kültürde devlet-toplum ilişkisi organik bir yaklaşımla değerlendirilmekte, muhalefet kavramına hep antipatiyle bakılmakta, 19. yüzyıla kadar muhalefet asilik, bölücülük, hainlik olarak görülmekte, devlet otoritesine karşı itaat dini bir vecibe olarak görülmektedir. Gerek Osmanlı devleti öncesi Türk kültürünün beslediği devlet anlayışı, gerekse İslam'ın Sünni yorumunun siyasal iktidar karşısındaki tutumu bu örgütlenme tarzının ideolojik meşrulaştırma çerçevesini oluşturmaktadır (Duman, 2003: 368).

Eğer sivil toplum, devlet ve siyaset dışında ilişkilerin kurulduğu alan olarak kabul edilirse, bu anlamda ilkel kimi toplumlar dışındaki diğer tüm toplumlarda

olduğu gibi Osmanlı'da da vardır ama bu tanımın toplumsal analiz açısından pek değeri yoktur. Buna karşılık sivil toplum, siyaset üzerinde etkili olan, devletin veya siyasal gücün meşruiyetini bu alandan aldığı, iktidardaki siyasi güç karşısında karşı siyasi güçleri içinde barındıran ve bu güçlere başvurarak devletin tasarruflarını etkileyen bir toplumsal alan olarak tanımlanırsa, Osmanlı devleti içinde 'sivil toplum kırıntıları' olarak adlandırılabilir kurulumların siyasette belirleyici rol oynadığını söylemek mümkün değildir (İnsen, 1990: 38).

Yinede analitik bir sivil toplum kavramından hareket ederek varlıkları itibariyle birer sivil toplum kaynağı olabilecek potansiyel sivil toplum unsurlarının Osmanlı'da da bulunduğunu söyleyebiliriz. Bu bağlamda özellikle Millet sistemi, loncalar ve dini kurumu sayabiliriz (Duman, 2003: 368).

Osmanlı İmparatorluğu'nda vakıflar, loncalar, Ahi teşkilatları ve tarikatların bir çeşit sivil toplum örgütü fonksiyonu gördükleri kabul edilse de devletin gücünün birey lehine sınırlandırılması konusunda çabaları olmadığı için ve halkın da demokratik anlamda yönetime katılması söz konusu olmadığından, Batı ile kıyaslandığında sivil örgütlenmelerin münhasıran sosyal amaçlı oldukları görülür (Abay, 2009: 280).

Çaha'ya göre Osmanlı'da sivil toplumuna genel olarak bakıldığında başlıca üç dönemden söz etmek mümkündür. Birinci dönem, sivil toplumun en canlı olduğu on altıncı yüzyıl öncesi dönemdir. Çaha'ya göre bu dönem Osmanlı'nın en görkemli yükseliş dönemidir. Bu dönem 'sosyal farklılaşma', 'hoşgörü' ve 'özgürlükler' açısından Osmanlı'nın en önemli dönemidir. İkinci dönem, on altıncı yüzyıldan başlayıp on dokuzuncu yüzyıla kadar devam eden devlet maslahatının toplum maslahatının önüne geçtiği, sivil toplum niteliğindeki medreseler, tarikatlar, vakıflar, loncalar, millet sistemi ve tarım kesiminin aşama aşama merkezin vesayeti altına girdiği, devlet önceliğine göre faaliyet göstererek zamanla otonom özelliklerini yitirdikleri dönemdir. Üçüncü dönem ise, on dokuzuncu yüzyıldan cumhuriyetin ilanına kadar süren modernleşme dönemidir. Sivil toplum açısından paradoks olarak nitelenebilecek bu dönemde, sivil toplum bir yandan modern unsurlarla birlikte canlanırken, merkeziyetçi bürokratik yapının, mutlak anlamda sivil topluma ağırlığını koyduğu ve sivil toplumu kendine bağlayacak duruma geldiği dönemdir (Çaha, 1994: 49).

19. yüzyılda Osmanlı'da reform hareketleriyle birlikte, Batı medeniyetine kapalı tutulan kapılar açılmaya başlamıştır. Avrupa'nın büyük kentlerinde elçilikler açılmaya başlanmış ve ilk defa, eğitim görmek üzere Avrupa'ya öğrenci gönderilmiştir. Bu gelişmeler neticesinde ulemanın dışında Osmanlı'da bir sivil aydın kitlesi oluşmaya başlamıştır. Osmanlı'nın son dönemlerine,

hatta Kurtuluş Savaşı'na yön veren asker-sivil bürokrat oluşumunun temelleri bu dönemde atılmıştır (Çimen ve Güven, 2007: 10-15).

Osmanlı'da sivil toplum örgütlenmelerinin yoğunlaştığı dönem olarak 19. yüzyılın başlarından itibaren hareketlenen Batıya açılma dönemi kabul edilmektedir. Tanzimat Fermanının ilanından sonra ortaya çıkan yeni ekonomik-sosyal durum sonucunda Osmanlı kentlerinde ve toprak düzeninde modern anlamda burjuvazinin izlerine de rastlanmaktadır. Bu gelişmelerin neticesinde, azınlıklar ve ticaret ile uğraşanlar devlet karşısında özerklik sahibi olmuşlardır. Ticari kesimde meydana gelen bu değişim sonucunda, şehir yaşamında, Müslüman olmayan ve yabancıların başını çektiği bir grup tüccar, örgütlenme konusunda ön ayak olmuştur. Bunun yanı sıra Tanzimat sonrasında ortaya çıkan aydınlar ve yüksek bürokratlar ile küçük burjuvazinin, sivil toplum kurumlarının oluşturulmasındaki katkılarını göz ardı etmemek gerekir.

1860'ların sonlarına doğru Osmanlı'da Batıdaki sivil toplum örgütlenmelerine benzer cemiyetlerin (derneklerin) ortaya çıkışı artmıştır. "İstanbul'da çıkan Neologos gazetesi 1870'lerin başlarında, yerli gazeteleri okuyan birinin neredeyse her gün yeni bir cemiyet ya da hayır derneğinin kurulduğunu gözlemleyebileceğini" yazıyordu. Bu gelişmeler, Batı benzeri sivil toplum örgütlerinin anayasal özgürlükler ve parlamenter temsil sisteminin gelişmesine paralel seyreden gelişim süreciyle benzerlik göstermektedir (Tosun, T. 2008: 10-17).

Çaha, 19. yüzyılın Osmanlı'da sivil toplumu gelişimini ilgilendiren iki önemli özelliği olduğunu söyler. Bunlardan birincisi, hukuk, idare, ekonomi ve eğitim alanlarında yapılan reformlarla sivil toplum alanında sağlanan canlanma ve modernleşme hareketlerinin eseri olan yeni sivil toplum unsurlarının ortaya çıkışıdır. İkinci özellik ise, aslında Osmanlı'nın son dönemlerinde pozitif etkilerini hissettiren modernleşme çabalarının yarattığı yeni sivil toplum unsurlarından bazılarının, yukarıdan (Batı'dan) inme hazır politikalar oldukları ve Osmanlı'nın siyasal, toplumsal ve politik kalıbına tam anlamıyla uydurulamadıkları için sivil toplumu yok edici niteliklere bürünmesidir (Çaha, 1997: 35).

Özetle, Osmanlı'da sivil toplumun gelişimi halkın kendi iç dinamikleriyle olmasa da, ilk kıpırdanışlarından bahsi geçen zamana kadarki modernleşme hareketleri tarafından tetiklerken iki önemli sonuç doğurmuştur; adım adım gelişen bir anayasal sistem ve devletçi, seçkin, entelektüel bürokrat kesimin ortaya çıkışı. Modernleşme çabalarının etkisi hukuksal alanda anayasal bir sistemi ortaya çıkaracak zemini hazırlamıştır (Çaha, 2003:174).

1876 yılında meşrutiyetin ilanı ile birlikte ilk Türk anayasası olan Kanun-i Esasi kabul edilmiştir. 1876 Anayasası da Tanzimat'ın ilanı gibi merkezi idare

tarafından hazırlanmıştır. Temel hak ve hürriyetler açısından bakıldığında, Kanuni Esasi'nin önemi büyüktür. Her ne kadar güvence mekanizmaları eksik ise de, kişi hak ve hürriyetleri ilk defa, klasik esaslara uygun, oldukça geniş bir liste halinde bu anayasada yer almıştır. Ancak, Kanun-i Esasi de örgütlenme özgürlüğüne ilişkin hükümlere yer vermemiştir. Osmanlı yönetimi anayasaya dayalı, parlamentolu bir niteliğe kavuşmuştur. Bu gelişmeler, Osmanlı'nın artık dönüşü olmayan bir yolda olduğunun göstergesidir (Çimen ve Güven, 2007: 10-15).

1876 Anayasası'nda padişahın sahip olduğu geniş yetkilerden faydalanan II. Abdülhamit, anayasanın kendisine tanıdığı yetkileri kullanarak sivil toplumu denetim altında tutmuş, kişisel, geleneksel ve keyfi saltanat geleneğini yeniden hayata geçirmiştir. Kalaycıoğlu bu dönemi, toplu siyasetin, temsili hükümetin, bireysel siyasal girişimlerin, gönüllü bireysel faaliyetlerin durduğu ve tehdit olarak nitelendirilip engellendiği bir dönem olarak tanımlar ve 'İstibdat' dönemi olan II. Abdülhamit saltanatı, devletin faaliyet alanını genişletirken, sivil toplumun faaliyet alanını daralttığına değinir. II. Abdülhamit döneminde dernekleşme çok yavaş bir şekilde devam etmiş, ancak toplumsal hayata etkinlik gösterememişlerdir. Bu durumun bir sonucu olarak dernekleşme ve bireysel gönüllü girişim bir "yer altı" faaliyetine dönüşmüş, devletin gücünü dengelemek, denetlemek ve dolayısıyla da sınırlamak "gayrimeşru" veya yasak faaliyetler haline dönüşmüştür. Bu durumun bir sonucu olarak da sivil toplumun gelişiminin ciddi biçimde zarar gördüğünün, darbe aldığının kabul edilmesi gerekir (Kalaycıoğlu, 1988: 117).

1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanı ile Kanun-i Esasi'de önemli değişikliklere gidilmiştir. Sivil toplumun gelişmesini derinden etkileyen toplantı yapma özgürlüğünü, basın hürriyetini, grev hakkını, cemiyetleri (dernekleri) düzenleyen yasalar II. Meşrutiyet döneminde çıkarılmıştır. II Meşrutiyet devri, Osmanlı-Türk tarihinde önemli bir aşamadır. Sivil bir hareketin baskıları sonucunda merkezi yönetim yetkilerinin kısıtlanmasına rıza göstermiştir. Her şeyden önce, toplumsal tabana yayılmış bir sivil hareket ve örgütlenmeye dayanmaktadır. Türkiye'de Batılı anlamda sivil toplum hareketinin ilk örneğidir denilebilir. Artık yeni bir dönem başlamıştır (Çimen ve Güven, 2007: 10-15).

II. Meşrutiyet döneminde derneklerin kurulması hız kazanmıştır. Dernek sayısının artmasıyla hükümet 1901 tarihli Fransız Kanununu örnek alarak 16 Ağustos 1909 tarihli Cemiyetler Kanununu çıkarmıştır. Bu kanun Türkiye'de dernek türünden tüzel kişilerin ilk kanuni dayanağı olmuştur (Çimen ve Güven, 2007: 10-15).

I. ve II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı'da Sivil Toplum Osmanlı Devleti'nin güçlü bir merkezi yönetim ilkesi üzerine kurulu olan devlet anlayışı cemiyetlere daima şüpheyile yaklaşmıştır. I.Meşrutiyet döneminde canlanan derneksele hayatta genellikle gayrimüslimlerin kurmuş oldukları cemiyetler ön plana çıkarken, Müslüman nüfusun örgütlenmesinin önu yasal olarak ancak II. Meşrutiyetten sonra açılmıştır. 1876-1908 arasında Müslüman unsurların kurmuş oldukları toplumsal-siyasal cemiyetler illegal platformda faaliyet gösterirken, ancak 1908 Anayasası'nın ilanından sonra meşru bir zemine kavuşmuşlardır. Ancak, tanınan özgürlükler çerçevesinde kurulan sivil toplum örgütleri hiçbir zaman Batı örneğinde bir sivil toplum benzeri örgütlenme atmosferine kavuşamamıştır (Erdoğan Tosun, 2001: 236).

2.2. Tek parti dönemi

Türkiye Cumhuriyet'in ilanının ardından gelen tek parti dönemi sivil toplum alanının yapılanmasında kuşkusuz Osmanlı döneminden farklı özellikler taşımaktaydı. Bu dönem, geleneksel Osmanlı zihniyetine egemen olan devlet-toplum algısının yerini Batılı-modern devlet-toplum algısına bıraktığı bir dönemdir. "Devletin meşruiyet temelleri yeniden biçimlenirken, toplumun devlet karşısındaki konumu ve devlet-toplum arasındaki alanın niteliği de değiştiriliyordu (Erdoğan Tosun, 2001: 257). Fakat, yukarıdan modernleşme projesinin uygulayıcıları olarak Cumhuriyet elitinin öngördüğü devlet-toplum modelinin işleyişte geleneksel Osmanlı modelinden pek farkı kalmıyordu. Savaş sonrası toplumun sosyo-ekonomik ve kültürel göstergelerinin zayıflaması da eklendiğinde, tek partili dönemin sivil toplum alanını canlandıracak alt yapıdan yoksun olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Tek partili dönemde bir yandan Batılı-modern bir toplum yaratılmaya çalışılırken, diğer yandan yükselen muhalefete yönelik baskılar ve yasaklar sağlıklı bir sivil toplum ortamının gelişimine set çekmiştir. Savaş sonrası toplumun sosyo-ekonomik ve kültürel göstergelerinin zayıflaması da eklendiğinde, tek partili dönemin sivil toplum alanını canlandıracak alt yapıdan yoksun olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Tek partili dönemde bir yandan Batılı-modern bir toplum yaratılmaya çalışılırken, diğer yandan yükselen muhalefete yönelik baskılar ve yasaklar sağlıklı bir sivil toplum ortamının gelişimine set çekmiştir (Tosun, T. 2008: 10-17).

2.3. Çok Partili Dönem

1946 ve sonrası dönem, Tanzimat, birinci ve ikinci meşrutiyet ve tek partili dönemde temelleri atılan demokrasinin ve sivil toplumun yeniden biçimlenmeye başladığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir başka deyişle,

Tanzimat, Meşrutiyet ve tek partili dönemde tohumları atılan, yalnız iktidardakilerin ve devlet elitinin baskıları nedeniyle bir türlü gelişemeyen demokrasinin, sivil toplumun yeniden biçim kazanmaya başladığı dönem olmuştur. Demokrat Partinin iktidara gelmesiyle birlikte tek parti döneminde yasak getirilen sivil toplum unsurları tekrar ortaya çıkmaya başlamıştır. Tekrar ortaya çıkan sivil toplum unsurlarının ardından öncelikle dini gruplar, işveren kesimi, işçi sendikaları, köylü grupları ve medya gelmekteydi (Çaha, 2003: 237).

1950 seçimleriyle iktidara gelen Demokrat Parti'nin (DP), "her türlü girişimciliğin gelişmesini desteklemeyi öngören liberal ekonomi politikası" (Karpat, 2007: 1876-1980) ve hayata geçirdiği uygulamalar, tek parti döneminin mirası olan toplumsal örgütlenmelerin niteliğini hızla değiştirdi. Aslında bu değişimin temelleri DP iktidarından önce 1946 yılında kabul edilen Cemiyetler Kanunu ile atılmıştı. Söz konusu yasanın getirdiği en önemli yenilik idareden tamamen bağımsız olarak dernek kurulmasına imkân sağlaması ve dernek kurmak için idareden izin alma gereğini ortadan kaldırmasıydı. 1946 tarihli Cemiyetler Kanunu'nun getirmiş olduğu özgürlükçü ortam ve 1950 seçimlerinde Cumhuriyet'in kuruluşundan beri ilk kez siyasal iktidarın demokratik yolla el değiştirmesi sınırlı da olsa sivil toplum alanının genişlemesinin önünü açmıştır. Öte yandan, yine aynı dönemde anayasanın değiştirilmemiş olması ve anayasaya hakim olan korporatist düşüncenin içselleştirilmiş olması (Tosun, T. 2008:10-17) sivil toplumun dinamizmini ortaya koymasının önünde engel teşkil ediyordu. Olumsuz koşullara rağmen, tek partili dönemden çok partili döneme geçiş sürecinde kurulan siyasal parti ve dernek sayısında ciddi artışlar olmuştur (Toköz, 1986: 373).

1961 Anayasası; çoğulculuk, katılımcılık ve demokrasi kavramlarına yaptığı vurgularla, bu bağlamdaki düşünce, ifade, kişisel haklar ve örgütlenme özgürlüklerinin güvence altına alınmasıyla ve sosyal alanda adalet ve demokrasiye dayalı bir devlet modeli çizmesiyle, sivil topluma ait özerk bir alan yaratılmasının yasalarla belirlenmiş aktörü olmuş ve böylece sivil toplum alanına olumlu katkılarda bulunmuştur. 1961 Anayasası'nın haklar ve özgürlükler bağlamında yarattığı toplumsal refah alanının uzun soluklu olması amaçlansa da bu amaca ulaşamamış ve 12 Mart 1971 tarihli muhtıra toplumun her alanına yayılan bu refah ortamı kesintiye uğratmıştır (Erdoğan Tosun, 2001: 279).

Büyük ölçüde devletin toplum karşısında kendini koruma refleksinin yönettiği 1971-1980 arasında sivil toplum-devlet ilişkilerinin seyrine baktığımızda, her ne zaman devlet kendi kontrol ve denetiminin zora girdiğini hissederse ya da ekonominin yaşadığı krizleri kendi dinamikleriyle aşamadığı

durumlarda askeri darbeler bir kaçış yolu olarak tercih edilmiştir. Devlet-sivil toplum ilişkisi açısından, Türkiye’de çok partili hayata geçişin başlangıcından 1980’e dek olan dönemi askeri darbelerle yaşanan gel-gitlerin biçimlendirdiği bir dönem olarak kabul edebiliriz. Şunu da belirtmek gerekir ki, 1971 Muhtırası’nın sivil topluma, haklar ve özgürlükler alanına getirdiği kısıtlamalar 12 Eylül’e gidişi durduramamıştır. Gelişen toplumsal hareketliliğe ve çeşitliliğe yanıt veremeyen askeri ve sivil iktidarların kolayca kaçarak kaydıkları yol demokrasinin kesintiye uğratılması olmuştur (Tosun, T. 2008: 10-17).

Sonuç olarak diyebiliriz ki, 1950-1980 arası dönemde sivil toplumun gelişimine zemin teşkil eden önemli gelişmeler olmuştur. Ancak siyasal yaşamın gerçek anlamda aktörleri bu gruplar olamamıştır (Çaha, 2005: 37). Sosyal grupların bu dönemde, demokratikleşme açısından gerektiği kadar aktif olduklarını ve toplumun lehine bir çözüm için çalıştıklarını ise söylemek zor. Sivil toplum geleneğinin tam olarak yerleşemediği ülkemizde sivil toplum örgütleri, halk adına hareket etmekten ziyade ideolojik kaygılarla siyasi partilerin yörüngesine girmek durumunda kalmışlardır (Çaha, 2005: 37).

2.4. 1980 Sonrası Dönemde Sivil Toplum

Türk siyasal kültürü devlet geleneğinde, 1980’li yıllara kadar devlet genel olarak toplumdaki bireyden üstün tutulmuş ve devlete kutsallık gözüyle bakılmış ve merkezîyetçilik, devlet geleneğimizin ana hatlarından biri olmuştur. Devletin varlığını ve bütünlüğünü korumak toplumsal, siyasal ve kültürel amaçlarımızın önemli bir kısmını oluşturmuştur.

1980’li yılların başlarından itibaren dünya çapında yükselen özelleştirme, liberal iktisadi politikalar, neo-muhafazakarlık, insan hakları, çevrecilik, kadın hakları, dini haklar, sivil toplum vb. gibi konular Türkiye sınırlarını içerisine de girerek, burada kendilerine dair bir alan oluşturmuşlardır. Bu nedenle sivil toplum kavramı, taktiksel kullanımın yanı sıra biraz da dünyadaki tartışmaların bir sonucu olarak gündeme gelmiştir. Sivil toplumun oluşumu için zorunlu görülen farklılaşma, örgütlenme, gönüllü beraberlik, otonomleşme ve baskı mekanizması oluşturma gibi hususların Türkiye’de 1980 sonrasında önemli ölçüde sağlanması ve bu yöndeki gelişmelerin de sivil toplum kavramıyla rahatça anlaşılabilir olması, sivil toplum kavramını, hangi amaçla kullanılırsa kullanılsın 1980 sonrası Türkiye’sinin siyasal ve toplumsal yapısını anlamada önemli bir kavram haline getirmektedir (Çaha, 1997: 34).

İdeolojik çatışmaların önlenmesi ve durdurulması amacı taşıyan 12 Eylül süreci siyasetin toplumsal hayattan tasfiyesi sürecini doğurmuştur. 1983 yılında yapılan seçimlerle sivil iradenin tekrar siyasal iktidar olmasının ar-

dından Türkiye'de sivil toplum genişlemeye ve gelişmeye başlamıştır. 1970'li yıllarda Türk siyasal yaşamında boy gösteren sosyal gruplar genel olarak Türkiye'deki siyasal sistemi bütünüyle dönüştürme çabası içerisinde toplumun tümünü ilgilendiren söylemler geliştiren emek hareketi, emekçi kitleler, öğrenci eylemleri gibi hareketler yerini çevre ve kadın hareketlerine ve diğer yerel nitelikli ve daha spesifik alanlarda hayat bulan sivil örgütlenmelere bırakmıştır. 12 Eylül süreci ile kapatılan siyasi partiler, dernekler ve sendikalar özellikle 1990'lı yıllarda sivil hayatta etkin olarak yer almaya başlamışlardır. Bu nedenle 1980'lerden itibaren ideolojik söylemleri ve eylemleri barındıran sivil toplum kuruluşlarının değil; spesifik konularda mücadele eden sivil toplum kuruluşlarını daha çok gözlemlemekteyiz. Bu durum ise Türkiye'de bir yandan sivil alanın renklendiğini, çeşitlendiğini gösterirken diğer yandan siyasal niteliğini yitirdiğini göstermektedir.

Çaha, 1980 sonrası Türkiye'de sivil toplum ve örgütlenmelerinin, siyasal sistemi sorgulayan ve onu değiştirmeye yönelik, toplumun tümünü ilgilendiren doktrinler yerine küresel eğilimlere uygun bir biçimde gelişen, hava kirliliği, sağlık, turizm, çevre, insan hakları, dini haklar, etnik haklar ve kadın hakları gibi sadece belli başlı grupları bağlayan spesifik konular üzerinde yoğunlaştığını ve bu konularda ilgili talepler etrafında siyaset yapmaya başladığını dile getirir. Bu kavramların çoğu toplumsal gruplar tarafından gündeme getirilmiştir. Konuların her birini savunan bir sosyal grup gelişmiş ve kendi alanında devlet üzerinde etkin olmaya, devletten bir takım haklar koparmaya ve devlet politikalarını etkilemeye çalışmıştır (Çaha, 1997: 48).

Özel radyo ve televizyonların açılmasının üzerindeki yasal sorunun 1993 yılında kaldırılmasıyla sivil toplumun geliştiğini belirten Özbudun; Türkiye'deki siyasal alanı, sivil toplumun durağan ve siyasal toplumun hızla çürümesinin bileşimi olarak yorumlar. Resmen örgütlü olan sivil toplumun yanında resmen örgütlü olmayan çok sayıda grup, platform ve vatandaş inisiyatifinin de ortaya çıktığını belirten Özbudun; sivil toplumun gelişmesinde siyasal partiler ile sendikalar, dernekler, vakıflar, meslek odaları ve kooperatifler gibi sivil toplum kuruluşları arasındaki organik ilişkileri ve işbirliğini yasaklayan anayasa maddelerinin kaldırılmasının da etkili olduğunu vurgulamıştır (Özbudun, 1998: 114).

1990'lı yılların sonunda meydana gelen üç olay, sivil toplum alanında büyük kırılmalar ve gelişmeleri meydana gelmiştir. Bunlar, sırasıyla, 1996 Habitat Kongresi, 1999 yılında yaşanan iki büyük deprem ve AB'nin Türkiye'yi resmen aday ülke olarak ilan etmesidir.

İlk olarak, 1996 Habitat Kongresi Türkiye’de sivil toplum olgusunun öneminin ve sivil toplumun uluslararası aktivitelerinin Türk kamuoyunda belirgin biçimde algılanmasına imkân vermiştir. İkinci olarak, İzmit ve Düzce’de meydana gelen iki büyük deprem sonrası yaşananlar, sivil toplumun imajını ve devlet-sivil toplum ilişkilerini kökten değiştirmiştir. Deprem sonrasında sivil toplum örgütlerinin yardım faaliyetlerinde oldukça hızlı ve etkin hareket etmeleri, sivil toplumun imajına çok olumlu bir katkı sağlamıştır. “Devletin kriz durumunda hızlı bir çözüm getirememesi, Türk toplumunun karşılaştığı sorunların etkin ve etkili çözümü için sivil toplum kuruluşlarının ve katılımcı bir siyasal kültürün zorunlu olduğu anlayışının yaygınlaşmasına sebep olmuştur.” Üçüncü ve son olarak, Türkiye’nin AB’ye adaylık statüsünün resmen onaylanması, sivil toplumun niceliksel ve niteliksel olarak büyük bir değişim geçirmesine zemin hazırlamıştır (Arabacı, 2008: 16-25).

Türkiye’de sivil toplum ve demokrasinin gelişmesi açısından 2000’lerin başındaki belki de en önemli tarihsel gelişme, Türkiye-AB ilişkilerinin derinleşme sürecidir. Türkiye’nin AB’ye adaylığının kabul ve ilan edildiği 1999 yılındaki Helsinki Zirvesi’nden beri, Türkiye-AB ilişkileri daha yerleşmiş ve sağlamlaşmıştır. Bu süreç, Türkiye’nin 2002 Kopenhag Zirvesi’nde üyelik müzakerelerini başlatmak için şartlı tarih alması ile yeni bir teşvik kazanmıştır. Türkiye-AB ilişkileri geliştikçe bu durum, hükümeti çeşitli yasal ve yapısal değişiklikler yapmaya ve aynı zamanda devlet-toplum ilişkilerinde olan bu değişiklikleri Türk demokrasisini Avrupa standartlarına yükseltmek için uygulamaya koymaya zorladı. 17 Aralık 2004’te, Türkiye’nin demokratikleşmedeki yeni siyasi ve sosyal meramı ve Adalet ve Kalkınma Partisi Hükümeti’nin Kopenhag kriterini gerçekleştirmek için yaptığı demokratik reformlar, Türkiye-AB ilişkilerinde tarihsel bir dönüm noktası ile sonuçlanarak Türkiye’nin tam üyelik müzakerelerine başlama tarihi almasını sağladı: 3 Ekim 2005. Bu karar, Türkiye’de devlet-sivil toplum ilişkilerinin demokratikleşmesi sürecine olumlu etkilerde bulunmuş ve bulunmaya da devam etmektedir. Ayrıca, AB’nin, sivil toplumu Türkiye’de Kopenhag siyasi kriterlerinin uygulanmasında ve Avrupa’da Türkiye’nin pozitif imajının yaratılmasında hayati bir aktör olarak ele aldığı düşünüldüğünde, sivil toplumun gelişmesine en somut etkinin Türkiye-AB ilişkilerinden geldiğini söyleyebiliriz. Sivil toplumun bu görevi, AB tarafından 6 Ekim 2004 tarihinde duyurulan ve yayımlanan *Türkiye İlerleme Raporu*’nda açıkça belirtilmiştir. Bu raporda, Türkiye’nin tam üyeliği ile ilgili olan 17 Aralık 2004 kararında da olduğu gibi, sivil toplumun özellikle Türkiye ve AB üye ülkeleri arasında var olan, Türkiye’nin kültürel kimliği ve demokrasi ve ekonomik refah

noksanlığı hakkında olan “Türkiye şüpheli” söylemleri yok etmeye yönelik gerekli sosyal ve kültürel diyalog bağını yaratmadaki rolü düşünöldüğünde, sivil toplum Türkiye'nin Avrupa'ya entegrasyonu için gerekli ana toplumsal aktör olarak ele alınmıştır (Aydın ve Keyman, 2004: no2).

Helsinki'de alınan bu adaylık kararı, sivil toplumda biriken bu potansiyel enerjinin bir patlama şeklinde ortaya çıkmasına yol açmıştır. İş dünyasının büyük örgütleri başta olmak üzere, beklenti içinde olan birçok sivil toplum örgütü –farklı nedenlerle de olsa- AB adaylığının tescil edilmiş olmasını büyük bir coşkuyla karşılamışlardır (Arabacı, 2008: 16-25).

Türkiye-AB ilişkilerinde yaşanan bu gelişmeler, sivil toplum üzerinde de önemli gelişme ve katkılarda bulundu. Sivil toplumun bugün “Türkiye'nin iyi, demokratik ve adaletli yönetimi” için önemli bir aktör olarak kabul edilmesinde etkili bir rol oynadı.

Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı'nın (TÜSEV) 2008 yılında yaptırdığı araştırmaya göre, Sivil Toplum Kuruluşlarının (STK) AB sürecini, temel hak ve özgürlükler, STK fonları ve STK'lar arası işbirliği gibi açılardan bir hayat iksiri olarak gördükleri ortaya konulmuştur (TÜSEV-CIVICUS Raporu, 2008; 11). TÜSEV'in 2006 yılında yaptırdığı başka bir araştırmaya göre ise, AB üyelik sürecinin Türkiye'deki sivil toplum örgütleri üzerinde büyük ölçüde olumlu etkisi bulunmaktadır. TÜSEV'in anketine göre, AB süreci Türkiye'deki STK'ların hukuksal çerçevesi ve demokrasinin teşvik edilmesi konularında %81,9; finansal kapasitelerinin geliştirilmesinde % 58,1; devlet-sivil toplum diyalogunda %54,3 ve sosyal hareketler için zemin oluşturmaları noktasında ise %50 oranında kısmen ve yüksek düzeyde olumlu etkide bulunmuştur (Bikmen ve Meydanoğlu, 2006: 18).

3. SİVİL TOPLUMUN BUGÜNÜ

2000 sonrası Türkiye'de yaşanan ekonomik iyileşmeler, istikrarlı bir hükümetin bulunması ve AB adaylık süreci, Türkiye'deki STK'ların kapasite ve organizasyon kabiliyetinin artması gibi niceliksel değişimlerin en önemli sebeplerinin başında gelir. Özellikle AB adaylık statüsünün kazanılmasıyla birlikte STK'ların geçirdiği değişimlerin iki temel kaynaktan söz edilebilir. İlki, AB adaylık statüsünün kazanılmasıyla yapılan reformların, STK'ların örgütsel karakterini, hukuki statüsünü, finansal kaynaklarını şekillendirmesidir. İkinci temel etken ise, Helsinki kararları sonrası AB projeleri yoluyla sivil toplum örgütlerinin finansal kaynaklarının miktarının artması ve çeşitlenmesidir. Bu gelişmeler,

sivil toplum örgütlerinin örgütsel kapasite ve organizasyon kabiliyetlerini olumlu yönde etkilemiştir (Bikmen ve Meydanoğlu, 2006: 18).

Türkiye’de sivil toplumun gelişimi ve görüntüsünü netleştirebilmek adına bazı verilere yer vermek faydalı olacaktır. Dernekler Dairesi’nin 11.12.2012 tarihli verilerine göre; Türkiye’de 93480 tane faal dernek bulunmakta; 8.852.907 üyeye sahip derneklerin 1.606.739’u kadın 7.246.168’i erkeklerden oluşmakta ve Türkiye’de kurulan derneklerin yoğun olduğu beş alan sırasıyla; spor, dini hizmet, yardımlaşma, kalkınma ve mesleki dayanışma dernekleri olarak sıralanmakta ve bölgelere göre Marmara Bölgesi %34.9, İç Anadolu Bölgesi %18.6, Ege Bölgesi %14, Karadeniz Bölgesi %11.7, Akdeniz Bölgesi %10.3 Doğu Anadolu Bölgesi %5.5, Güneydoğu Anadolu Bölgesi ise %5.1 paylarla Türkiye’deki derneklerin bölgesel dağılımını göstermektedirler (<http://www.dernekler.gov.tr>).

Yukarıdaki veriler ışığında derneklerin bölgesel dağılımda ve cinsiyet ölçüsünde, Türkiye’de bölgesel eşitsizlik durumu dikkat çekmektedir. Türkiye’de sanayileşmenin en yoğun olduğu Marmara Bölgesi’nin dernekleşmenin de en yoğun yaşandığı bölge olduğu gözlenmektedir. Derneklerde erkek üye sayısının kadın üye sayısından fazla olması ülkemizdeki ataerkil yapının görüntüsü olarak değerlendirilebilir.

Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı’nın (TÜSEV), Sivil Toplum Araştırma Endeksi Projesi (STEP) kapsamında hazırladığı 2009-2010 yılı Sivil Toplum Değerlendirme Raporuna göre; Türkiye’de sivil toplumun %9’u devlet kontrolünde, %28’i sık sık gerekçesiz müdahaleler görmekte; %50’si zaman zaman gerekçesiz müdahaleler görmekte; %13’ü özgür ve sadece meşru denetimle karşılaşmaktadır. Raporla göre; kuruluş aşamasında %26’sı meşru olmayan sınırlama veya engellemelerle karşılaşmakta; devlet-sivil toplum diyalogu konusunda %8’inin diyalog kuramadığı, %68’inin bazı STK’lar ile gereklilik arz ettiğinde ve geçici diyalog kurduğunu; %21’nin birçok STK’lar ile gereklilik arz ettiğinde ve geçici; %3’nün geniş kapsamlı ve kurumsallaşmış diyalog kurduklarını göstermektedir. Devletten yardım alma durumunda ise; %43’nün çok sınırlı, %54’nün sınırlı, %2’sinin geniş ve %1’inin çok geniş ölçüde yardım aldığı belirtilmektedir. Raporla göre; sivil toplumun politik süreçte etkinliği konusunda; %13’ünün etkisiz, %60’nın sınırlı düzeyde etkili, %21’nin ortalama düzeyde etkili, %6’sının yüksek düzeyde etkili olduğu tespit edilmiştir.

Teknolojiye erişim bağlamında sivil toplum kuruluşlarının büyük çoğunluğunun teknolojiye düzenli erişimi bulunduğu görülmektedir. STEP Sivil Toplum Kuruluşları Anketine göre, ankete katılan STK’ların telefona %82,

faksa %70, bilgisayara %88 ve internete %85 oranında düzenli erişime sahip olduklarını belirtmişlerdir (İçduygu ve diğerleri, 2011: 97).

TÜSEV'in yaptırdığı sivil toplum değerlendirme raporunun sonuçları incelendiğinde; Türkiye'de yer alan sivil toplum örgütlerinin gerek kuruluş aşamasında gerekse faaliyet alanlarında devlet müdahalesiyle karşılaşabildikleri gözlenmektedir. Sivil toplumun devletten bağımsız ve kendi kendine karar verebilen yapısının bu bağlamda zarar gördüğünü söylemek yanlış olmayacaktır.

Türkiye'de sivil toplum alanındaki kurum ve kuruluşlarının çalışma alanları açısından zengin bir çeşitlilik içerdiği görülse de, yukarıda değinildiği gibi bazı alanlarda diğerlerinden daha aktif ve yoğun olarak faaliyet gösterildiği görülmektedir. Mevcut örgütlenme türleri şu şekildedir; inanç temelli kuruluşlar, işçi ve işveren sendikaları, savunuculuk yapan stk'lar (örn: halk hareketi, sosyal adalet, barış, insan hakları, tüketici grupları), hizmet veren stk'lar (örn: okuryazarlık, sağlık, sosyal hizmetler ve toplumun gelişmesine destek veren STK'lar), eğitim, geliştirme, araştırma gibi alanlarda aktif olan stk'lar (örn: düşünce üretme merkezleri, araştırma merkezleri, kar amacı gütmeyen okullar, kamu eğitimi veren kuruluşlar), kar amacı gütmeyen medya, kadın örgütleri, öğrenci ve gençlik dernek/ birlikleri, sosyo-ekonomik olarak toplum dışında kalan (dezavantajlı) grupların oluşturduğu dernek/birlikler (örn: yoksullar, evsizler, toprağı olmayanlar, göçmenler, mülteciler), meslek ve iş örgütleri (örn: ticaret odası, meslek birlikleri), topluluk düzeyinde gruplar/birlikler (örn: başkasına muhtaç olmadan kendi ihtiyaçlarını karşılamaya çalışan gruplar, ebeveyn birlikleri), ekonomik çıkara dayalı stk'lar (örn: kooperatifler, kredi birlikleri, karşılıklı tasarruf birlikleri), etnik / geleneksel / yerel birlikler / kuruluşlar, çevre örgütleri, kültür ve sanat örgütleri, sosyal konular ve eğlence ile ilgilenen stk'lar & spor kulüpleri, hibe dağıtan vakıflar & fon geliştirme organları, stk ağları / federasyonları / destek merkezleri, toplumsal hareketler (örn: barış hareketi) (İçduygu ve diğerleri, 2011: 63-65).

3.1. Türkiye'de Sivil Toplum Analizi

TÜSEV'in Sivil Toplum Araştırma Endeksi Projesi (STEP) kapsamında yaptırdığı Türkiye'de sivil toplum analizi sonuçlarına göre, Türkiye genelinde vatandaş katılımı dar, derin ve çeşitli sosyal gruplar ile coğrafi bölgelerin göreceli olarak temsil edilebildiği bir şekilde gerçekleşmektedir. Böylece özellikle son yıllarda hızlı bir değişim ve gelişim sürecinde olan sivil toplum hareketi, bu gelişimine rağmen vatandaşların büyük bölümünden kopuk kalmakta ve halkın sadece küçük bir kesimine hitap etmektedir. Vatandaş Katılımının Türkiye'de sivil toplumun en zayıf ve gelişmeye ihtiyaç olan boyutu olduğunu

göstermekte, bu zayıflık yıllar içinde sürekliliğini korumaktadır (İçduygu ve diğerleri, 2011: 157-159).

Yine TÜSEV' in yaptırdığı bu raporun devamında, sivil toplum kuruluşlarının organizasyon düzeylerinin düşük kaldığını, işlevlerini sorunlu yönetim yapıları, yetersiz kaynaklar ve ilişkilerle sürdürdüklerini göstermektedir. Sivil toplum kuruluşlarının kurumsal değerlerini yazılı belgelere döküp kamuoyu ile paylaşma alışkanlıkları olmadığı; bu durumun kurumsal uygulamaları keyfilğe açık bıraktığı görülmektedir. Sivil toplum paydaşları arasında şiddete başvurma, yolsuzluk, ırkçılık/ayrımcılık gibi olumsuz değerleri nadiren hayata geçirdiği algısı ise sevindiricidir (İçduygu ve diğerleri, 2011: 157-159).

Sivil toplum insan hakları ve eğitim alanlarında etkili, işsizlik alanında ise kısmen etkili olarak algılanmaktadır. Ayrıca, iç ve dış algılar karşılaştırıldığında sivil toplum paydaşlarının kısıtlı görülen etkilerini objektif bir şekilde algıladıkları görülmektedir. Sivil toplumun sosyal ve siyasal alanlarda görülen kısıtlı etkisi, toplumsal tutum ve davranışlarda ise yok denecek kadar azdır. Yine de sivil toplumun sosyal etki algısı, siyasal etki algısından görece daha yüksektir. Son olarak, şeffaflık ve demokratik yönetim alanlarında sorun yaşayan sivil toplum aktörlerinin, demokratik karar almayı teşvik etme ve devlet ile özel sektörün hesapverebilirliğini sağlamaya gelince de etki yönünden zayıf kaldıkları düşünülmektedir (İçduygu ve diğerleri, 2011: 157-159).

Sivil toplumun içinde bulunduğu siyasi, ekonomik ve kültürel ortam sivil toplumun gelişimi ile doğrudan bağlantılıdır. Uluslararası rapor ve endekslerde değerlendirilmiş olan sosyoekonomik ve sosyo-politik ortamların sivil toplumun gelişimine herhangi engel teşkil etmediği görülmüştür. Ancak sosyo-kültürel ortam değerlendirmesinden ortaya çıkan ülkedeki genel sosyal sermaye düşüklüğünün –özellikle güven ve hoşgörü temellerinde– ciddi bir sorun olduğunun altını çizmek gerekmektedir. Sivil Toplumun içinde bulunduğu Ortam boyutu Türkiye’de sivil toplumun daha da gelişmesine açık ve teşvik edici bir çember olarak betimlenmektedir (İçduygu ve diğerleri, 2011: 157-159).

TÜSEV'in Sivil Toplum Araştırma Endeksi Projesi (STEP) kapsamında yaptırdığı bu rapor sonucunda ortaya çıkan Türkiye’de sivil toplumun güçlü ve zayıf yönleri şöyledir:

Sivil toplumun güçlü yönleri; Avrupa birliğine uyum süreci ve ülkede yapılan tüm demokratikleşme çabalarıyla, Türkiye’de sivil toplumun belli bir seviye gelmiştir. Sivil toplum ile ilgili veriler yakından incelendiğinde sektörün süreklilik arz eden temel zayıflıklarına rağmen Türkiye’nin sosyal ve ekonomik sorunlarını çözmeye yönelik başarılı ve etkileyici girişimlerini göz ardı

etmek imkânsızdır. Türkiye'de sivil toplumun güçlü yanları; (a)teknolojik ve destekleyici altyapıya erişim yaygın olması, (b)olumsuz değerler algısının marjinal gruplarla sınırlı kalması, (c)göreceli yüksek sosyal etki algısı, (ç)destekleyici sosyo-ekonomik ve sosyo-politik ortamlar, (d)özel sektör ile ilişkilerin geleceğe açık ve iyi örneklerin bulunmasıdır.

Sivil toplumun zayıf yönleri; Türkiye'de sivil toplumun henüz gelişiminin erken aşamalarında ve bir değişim sürecinde olduğu göz önüne alındığında, STK'ların güçlü yönlerden çok zayıf yönler ortaya koyması doğaldır. Aşağıda yavaşladığı görülen bu gelişim sürecinde STK'ların süreklilik gösteren zayıf yönleri ve değişen koşullarla uyum sağlamaya çalışırken karşılaştıkları kısıtlayıcı etkenler ele alınmaktadır. Türkiye'de sivil toplumun zayıf yönleri: (a)Türkiye genelinde vatandaş katılımı dar ve vatandaşların büyük bölümünden kopuk kalmakta, (b)kurumsallaşma düzeylerinin düşük kaldığını, işlevlerini sorunlu yönetim yapıları, yetersiz kaynaklar ve ilişkilerle sürdürmekte, (c)kısıtlı siyasa etki algısı sahip, (ç)sosyo-kültürel ortam değerlendirmesinden ülkedeki genel sosyal sermaye düşüklüğünün-özellikle güven ve hoşgörü temellerinde- ciddi bir sorun yaşanmakta, (d)Kamu ile ilişkiler zayıf, yetersiz ve genelde tek taraflı ve kısıtlayıcı bir yapıdadır (İçduygu ve diğerleri, 2011: 157-159).

3.2. Kamu-STK İlişkileri

Sivil toplum örgütlerinin demokratik kanalların kullanımı ve devlet ile olan işbirliği; bilgilendirme, danışma, diyalog ve işbirliği gibi farklı şekil ve düzeylerde oluşabilmektedir. Ülkemizde bu konuda mekanizmalar henüz tam olarak oluşturulmamıştır ve ilişkiler daha ziyade tek taraflı ve davet yoluyla gerçekleşmektedir. Türkiye'deki mevcut devlet geleneği ve bürokratik kültür devlet dışındaki toplumsal güçlere yeteri kadar güvenmemekte ve kısıtlayıcı bakışını sürdürmektedir. Bu da filizlenen katılımcı yönetim anlayışına engel oluşturmaktadır (Ersen ve diğerleri 2011: 19). Bu durum Kamu-STK ilişkilerinin arzulanmış düzeyde olmamasının en temel etkenlerinden biridir.

Öte yandan, TÜSEV tarafında 2010 yılında yaptırılan STEP araştırmasının önemli bir bulgusu da devlet yönetiminin çeşitli seviyelerinde Kamu-STK ilişkilerinin farklılık göstermesidir. Ankete katılan STK temsilcilerinin, yerel yönetimle ilişkilerini iyi olarak tanımlarken; merkezi kamu organlarıyla hiçbir iletişimleri bulunmadığı yönündeki ifadeleri dikkat çekicidir. Bu noktada daha önce bahsedilen genel bir politika ve mekanizma eksikliği tüm süreçlerde kendisini göstermektedir. Buna rağmen STK temsilcilerinin %60'ı sivil toplumun politika oluşum sürecine "sınırlı düzeyde" etkili olduğunu belirtmiştir (Ersen ve diğerleri, 2011: 19).

213 sivil toplum kuruluşu ile internet üzerinden doldurulmuş anket soruları üzerine yapılan bir araştırmaya göre, katılımcıların sadece %24'ü sivil toplum örgütlerinin hükümetleri izleme ve politikalarını etkilemede etkili olduğunu belirtmiştir. STEP anketine katılan sivil toplum temsilcilerinin %50'si kuruluşlarının son iki yıl içinde bir politika oluşum sürecine katıldığını bildirmektedir. Kuruluşları bir politika sürecine dahil olan katılımcıların sadece %12'sinin politika önerisi dinlenmemiş veya reddedilmiştir. Kalan %88'lik çoğunluk politika önerilerinin kabul edildiğini veya hala tartışıldığını bildirmektedir. Ancak bu konuda STK'larda genel bir kapasite eksikliği olduğu ve kamunun politika süreçlerine katılım için gerekli düzenlemeleri yapmadığı görülmektedir (Ersen ve diğerleri, 2011: 25).

Yine yapılan STEP anketine katılan STÖ'ler incelendiğinde, sivil toplumun etkili savunuculuk çalışmaları yürütecek ve bu yolla politikaların oluşumu ve iyileştirilmesi için kamu kuruluşları ile birlikte çalışacak kapasite ve donanımının yetersiz olduğu gözlenmiştir. Buna bağlı olarak, savunuculuk çalışmaları sivil toplumun geneline yayılmaktansa; insan hakları örgütleri, kadın örgütleri, bazı gençlik örgütleri gibi hak temelli çalışmalar yapan kuruluşlar tarafından yürütülmektedir. Savunuculuk çalışmalarını yürüten bu kuruluşlar da kamunun olumsuz algısı, finansman sıkıntısı, gönüllü sayısının azlığı gibi çeşitli problemlerle karşılaşmaktadırlar. Buna ek olarak, savunuculuk kampanyalarının duyurulması ve halkın desteğini almasında önemli rolü olan medya-STK ilişkilerinin öneminin de göz ardı edildiği tespit edilmiştir (TACSO, 2010). Özetle, STK'ların karar alma süreçlerine katılımının yetersiz seviyede olmasını hem sivil toplumun iç dinamiklerine hem de kamunun sivil topluma hala mesafeli yaklaşımına bağlamak mümkündür (Ersen ve diğerleri, 2011: 25).

Yönetişimin hızla yaygınlaştığı günümüzde karar alma ve kanun yapma konusunda hem merkezi yönetim, hem de yerel yönetimin çeşitli alanlarında alınan kararlarda STK'lara danışıldığından sıklıkla bahsedilmektedir. Karar alma süreçlerinde STK katılımına verilen önem dikkat çekici olmasına rağmen, danışma süreçleri ve danışılan sivil toplum kuruluşlarının çeşitliliği konusundaki belirsizlikler bu süreçle ilgili soru işaretlerini artırmaktadır. STK'lara danışmanın kanunlarca belirlenmiş bir şekli ya da uygulaması olmaması da süreci kişilerin ve kurumların şekillendirmesine sebep olmakta ve sivil toplum kuruluşları tarafından da dile getirilen şeffaflıkla ilgili çeşitli soruların gündeme getirilmesine sebep olmaktadır (Ersen ve diğerleri, 2011: 25).

Bu alanda yapılan başka bir ankete katılan STK'ların %8'i kamu ve sivil toplum diyalogunun var olmadığını, %68'i kamunun bazı STK'lar ile gerekli görüldüğünde geçici diyaloglara girdiğini belirtirken, sadece %3'lük bir oran geniş kapsamlı ve kurumsallaşmış bir devlet-sivil toplum diyalogundan bahsetmektedir (Ersen ve diğerleri, 2011: 26).

Kamu-sivil toplum diyalogunu üzerine dile getirilen önemli sorunlardan biri de, devlet ve hükümet organlarının STK'lara karşı şeffaf ve hesapverebilir bir mekanizmanın olmaması sebebiyle eşit mesafede yaklaşmadığı yönündedir. Buna göre sivil toplum kuruluşları arasındaki algı; güç gruplarının STK'larına, devletle yakın ilişkiye sahip STK'lara ve özellikle de mevcut hükümete daha yakın olan STK'lara yönelik pozitif bir ayrımcılık yapıldığı yönündedir. Bu olumsuz algıya rağmen, yapılan anket neticesinde STK temsilcilerinin önemli bir kısmı devletin STK özerkliğine saygı gösterdiğini, bu özerkliği tanıdığını ve daha sağlıklı bir ilişkiyi tercih ettiklerini ifade etmiş ve Avrupa Birliği katılım süreciyle birlikte bu yönde bir ilerlemenin söz konusu olduğunu belirtmiştir (Ersen ve diğerleri, 2011: 27).

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

1980 sonrası bir dönüşüm sürecine giren Türkiye ile birlikte sivil toplumda da bir değişim\ dönüşüm yaşanmaya başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarından itibaren devlet eliyle oluşturulmaya çalışılan ve her safhasında devlet kontrolü altında bulunan sivil toplum ve unsurları yaşanan bu dönüşüm sürecinde genel olarak devlet kontrolünden çıkarak, kendi faaliyet alanlarında görece bağımsız olarak çalışmalarını sürdürmeye başlamış ve devam etmiştir.

Günümüz sivil toplum kavramı çerçevesinde devletten bağımsız, kendi faaliyet alanlarında çalışan ve katılımcı demokrasinin gereği olarak devleti yönetenlere kendi kurum ve kuruluşlarıyla ilgili veya ülke genelini ilgilendiren konularda baskı yapabilen bir sivil toplum Türkiye'de de gözükmeye başlamıştır. Çağdaş demokrasinin gereği olan karşılıklı saygı, fikir özgürlüğü ve yönetim gibi konularda söz sahibi olan bu yeni sivil toplum ve unsurları Türkiye'nin demokrasisinin gelişmesine katkıda bulunmaktadır.

Özellikle TÜSEV'in sivil toplum kuruluşları arasında yaptığı anketler neticesinde Türkiye'deki sivil toplum yapısı hakkında genel bir kanı oluşmaktadır. STK'ların finansal kapasite eksikliği, yeterince kurumsallaşamaması ve vatandaş katılımının dar olması sivil toplumun en zayıf yönleriyken, teknolojinin yaygın kullanımı, sosyal etki algısının yüksek olması olumlu gelişmelerdir. Özellikle fi-

nansal kapasite yetersizlikleri nedeniyle orta ve küçük ölçekli STK'ların yeterince bağımsız olamadıkları ve demokrasiye katılım sürecinde yeterince temsil edilememektedirler. Kamu-STK ilişkilerinde devlet genelde kendine yakın gördüğü ve finansal olarak güçlü STK'larla daha iyi ilişkilerde içinde iken, orta ve küçük ölçekli STK'ların ise kamu ile ilişkilerinin kısıtlı ve dardır.

Sonuç olarak sivil toplum özellikle 2000 sonrasında yaşanan AB ile olan ilişkilerin hızlanması sonucu yapılan reformlar ve 2002 seçimlerinden itibaren devam eden istikrarlı bir hükümetin bulunması neticesinde gelişmeye ve genişlemeye başlamıştır. Ülkede teknolojinin gelişmesi ve medyanın genişleterek önündeki engellerin kalkması da, sivil toplum ve unsurlarının kendini daha rahat ifade etmelerine ve organize olmalarına yardımcı olmuştur. Yaşanan bu gelişmeler sivil topluma daha özgür ve geniş bir hareket alanı açmış olmasına rağmen batıdaki muadillerine göre hala eksikleri bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

- AKAL, C. B. (1998). İktidarın Üç Yüzü. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- ABAY, A. R. (2012). Sivil Toplum ve Demokrasi Bağlamında Sivil Dayanışma ve Sivil Toplum Örgütleri, s. 280, <http://iibf.ogu.edu.tr/kongre/bildiriler/06-04.pdf> (Erişim: 10.10.2012).
- ARABACI, A. (2008). Helsinki'den Günümüze Türkiye'de Sivil Toplum, Dernekler Dergisi sayı 4 s. 16-25, <http://derneklerdergisi.com/tr> (Erişim 10.10.2012).
- AYDIN, S. ve KEYMAN, F.(2004). European Integration and Transformation of Turkish Democracy. CEPS, EU-Turkey Working Papers, No. 2.
- BARRY, N. (1998). Sivil Toplum, Din ve İslam, Liberal Düşünce Dergisi, Cilt 3, Sayı 12.
- BİKMEN, F., MEYDANOĞLU, Z. (editörler) 2006. Türkiye'de Sivil Toplum: Bir Değişim Süreci, Uluslararası Sivil Toplum Endeksi Projesi Türkiye Ülke Raporu, İstanbul: TÜSEV. www.tusev.org.tr. (Erişim 12.01.2013).
- ÇAHA, Ö. (2003). Aşkın Devletten Sivil Topluma. İstanbul: Gendaş Yayınları.
- ÇAHA, Ö. (1994). Osmanlı'da Sivil Toplum, A. Ü. S. B. F. Dergisi, C:49, sayı 3.

- ÇAHA, Ö. (2005) Sivil Toplum Üstüne. Sivil Toplum ve Demokrasi içinde. Lütfi Sunar (yay. haz.), İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- ÇAHA, Ö.(1997). 1980 Sonrası Türkiye'sinde Sivil Toplum Arayışları. Yeni Türkiye Dergisi (Sivil Toplum Özel Sayısı), Sayı:18.
- ÇİMEN, İ., GÜVEN, İ. (2007). Türkiye'de Sivil Toplumun Tarihsel Gelişimi – 2, Dernekler Dergisi, sayı 2 s. 10-15 , <http://derneklerdergisi.com/tr> (Erişim 10.10.2012).
- DEMİR, Ö., ACAR, M. (1997). Sosyal Bilimler Sözlüğü, Ankara: Vadi Yayınları.
- DUMAN, F. (2003) "Siyasetin Güç Merkezleri- Sivil Toplum", Mümtaz'er Türköne (ed), Siyaset içinde, (s, 347-377). Ankara, Lotus Yayınevi.
- ERDOĞAN TOSUN, G. (2001). Demokratikleşme Perspektifinden Devlet-Sivil Toplum İlişkisi. İstanbul, Alfa Yayınları.
- ERSEN, B. T., KAPLICA, K., KAYA, D. ve VARON, L.(2011). Sivil Toplum İzleme Raporu 2011. No: 54. İstanbul: TÜSEV Yayınları. www.tusev.org.tr. (Erişim 12.01.2013).
- HOCAOĞLU, D.(1997). Sivillik ve Demokrasi, Yeni Türkiye, Sivil Toplum Özel Sayısı, 18, s.101-119.
- İÇDUYGU, A. MEYDANOĞLU, Z. ve Sert, D. (2011). Türkiye'de Sivil Toplum: BİR DÖNÜM NOKTASI Uluslararası Sivil Toplum Endeksi Projesi Türkiye Ülke Raporu II, İstanbul: TÜSEV Yayınları. www.tusev.org.tr. (Erişim 12.01.2013).
- İNSEL, A. (1990). Türkiye Toplumunun Bunalımı, Ankara: Birikim Yayınları.
- KALAYCIOĞLU, E. (1998). Sivil Toplum ve Neopatrimonyal Siyaset. Keyman, A. F.(der.) Küreselleşme Sivil Toplum ve İslam içinde (s, 114-130), Ankara: Vadi Yayınları.
- KARPAT, K.H. (2007). Türkiye'de Siyasal Sistemin Evrimi 1876-1980, (Çev.)E.Soğancılar, İmge Kitabevi, Ankara.
- KEANE, J. (1993). Sivil Toplum ve Devlet Avrupa da Yeni Yaklaşımlar, İstanbul: Ayrintı yayınları.
- OKUTAN, M. Ç. (2006). Bilgi Toplumunda Sivil Toplum ve Demokrasi, Nihal Karğı(ed), Bilgi Ekonomisi içinde, (s, 70-85) Bursa: Ekin Kitabevi.
- ÖZBUDUN, E.(1998). Türkiye'de Sivil Toplum ve Demokratik Konsolidasyon. *Sivil Toplum, Demokrasi Ve İslam Dünyası içinde (ss 111-127)*, Özdalga, E. ve Persson, S. (ed), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- TACSO (Sivil Toplum Kuruluşları için Teknik Yardım Türkiye Ofisi). 2010. *İPA Ülkelerindeki Sivil Toplum Kuruluşları için Teknik Destek: Türkiye İhtiyaç Analizi Raporu*. Ankara.
- TOSUN, T.(2008). Meşrutiyet'ten 1980'ler Türkiye'sine Sivil Toplum, Dernekler Dergisi, sayı 3 (ss. 10-17), <http://derneklerdergisi.com/tr> (Erişim 10.10.2012).
- TOKÖZ, F.(1986) "Dernekler", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi içinde, C:2, İstanbul: İletişim Yayınları.
- TÜSEV (2010). "Sivil Toplum Değerlendirme Raporu Ekim 2009-Eylül 2010. www.tusev.org.tr. (Erişim 12.01.2013). <http://www.dernekler.gov.tr/> (16.02.2013).